

Ἡ καταφατική καὶ ἀποφατική θεολογία τοῦ Θεοφίλου Ἀντιοχείας

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Γ. ΜΑΡΑ*

Περίληψη

Ἡ θεολογική σκέψη τοῦ Θεοφίλου Ἀντιοχείας ἦταν πρωτοποριακή, τόσο στήν τριαδολογία ὅσο καὶ στή θεολογική γνωσιολογία. Ἡ τελευταία ἐμφανίζεται στὸ ἔργο *Πρὸς Αὐτόλυκον*, κεφάλαια Α', 1-8. Συγκεκριμένα, πρῶτος μεταξὺ τῶν χριστιανῶν συγγραφέων ὁ Θεόφιλος ἀναπτύσσει τίς περὶ γνώσης τοῦ Θεοῦ ἀπόψεις του μὲ μία διττή, καταφατική καὶ ἀποφατική θεολογική μέθοδο. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τονίζει ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ταυτόχρονα ἄγνωστος, ἀλλὰ καὶ γνωστὸς στὸν ἄνθρωπο. Ἄγνωστος κατὰ τὴν οὐσία Του καὶ γνωστὸς κατὰ τίς ἐνέργειές Του. Ὁ Θεόφιλος πρωτοπορεῖ χρησιμοποιώντας τὴν προαναφερόμενη θεολογική μέθοδο, τὴν ὁποία σὲ γενικὲς γραμμὲς ἀκολούθησαν οἱ μεταγενέστεροι Πατέρες, ἰδιαίτερα κατὰ τὸν 14^ο αἰῶνα μὲ τὴν Ἑσυχαστική ἔριδα.

Λέξεις κλειδιά

Ἀπολογητές, Ἀποφατική θεολογία, Θεολογική γνωσιολογία, Θεόφιλος Ἀντιοχείας, Θεωνυμίες, Καταφατική θεολογία.

Abstract

Cataphatic and apophatic theology in Theophilus of Antioch

The theological thought of Theophilus of Antioch was innovative, both as to triadology and theological epistemology. His thought about knowing God is quoted in his work *Ad Autolyicum* (A, 1-8). Specifically, Theophilus develops his teaching about knowing God by means of a twofold, affirmative and apophatic theological method. In this way, he emphasizes that God is both unknown and

* Ὁ Ἀναστάσιος Γ. Μαράς εἶναι Διδάσκων στὸ Ἑλληνικὸ Ἄνοικτὸ Πανεπιστήμιο.

known to man. Unknown as to His substance and known by His energies. Theophilus is the first Father who used such a theological method. He was followed, in general, by the later Fathers, especially during the 14th century hesychast dispute.

Key words

Apologists, Apophatic theology, Theological epistemology, Theophilus of Antioch, Theonymies, Cataphatic theology.

1. Εἰσαγωγή

Ἡ περίπτωση τῶν Ἀπολογητῶν ἀποτελέσῃ καὶ ἀποτελεῖ ἓνα ἀγαπημένο θέμα γιὰ τοὺς ἐρευνητὲς τῆς Πατρολογίας καὶ τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας γενικότερα. Γι' αὐτὸ πολλὰ εἶναι ἐκεῖνα ποὺ ἔχουν γραφεῖ ὡς σήμερα γιὰ τοὺς ἐν λόγῳ Πατέρες, καλύπτοντας τόσο γενικὰ ὅσο καὶ εἰδικότερα θέματα τὰ ὁποῖα σχετίζονται μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τους¹. Ὡστόσο, ἀπομένουν πολλὲς ἀκόμα πτυχὲς τῆς θεολογικῆς σκέψης τους οἱ ὁποῖες θὰ πρέπει νὰ μελετηθοῦν, ὥστε νὰ ἀποκτήσουμε μία πληρέστερη ἄποψη γιὰ τὴ θεολογία τους. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἐντάσσεται ἡ παρούσα μελέτη ἢ ὁποῖα ἐπικεντρώνεται στὸν Θεόφιλο Ἀντιοχείας. Συγκεκριμένα, ἐπιλέξαμε τὸ πρῶτο βιβλίον τοῦ *Πρὸς Αὐτόλκων*, ὡς χαρακτηριστικὸ τῶν –περὶ γνώσης τοῦ Θεοῦ– ἀπόψεων τοῦ Θεοφίλου.

Ὁ Θεόφιλος ὑπῆρξε ὁ ἕκτος ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας, διαδεχόμενος τὸν Ἔρωτα τὸ 169². Πέθανε περὶ τὸ 185 καὶ συγκαταλέγεται μεταξὺ ἐκείνων τῶν

1. Ἐπιλεκτικὰ παραθέτουμε τὰ ἀκόλουθα: Ἀναστάσιος Μαῤᾷς, *Οἱ ἀπόψεις τῶν Ἑλλήνων Ἀπολογητῶν καὶ τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας γιὰ τὴν τέχνη*, (Θεσσαλονίκη: Ἄντ. Σταμούλης, 2006). Σάββας Χ. Ἀγουρίδης, *Ὁ Χριστιανισμὸς ἔναντι Ἰουδαϊσμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸ Β' αἰ. μ.Χ.: Ἀποστολικοὶ Πατέρες, Ἀπολογητὲς* (Ἀθήνα: Ἑλληνικὰ Γράμματα, 1997). Robert McQueen Grant, *Greek Apologists of the second century* (Philadelphia: Westminster Press, c1988). H. B. Timothy, *The early Christian apologists and Greek philosophy: Exemplified by Irenaeus, Tertullian and Clement of Alexandria* (Assen : Van Gorcum, 1973).

2. Εὐσέβειος Καισαρείας, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, 4, 20, PG 20, 377 B. Eusebius Hieronymus, *De viris illustribus*, 25, PL 23, 677 A. Γιὰ τὸν βίον τοῦ Θεοφίλου βλ. ἐνδεικτικὰ: Α. Ζαχαρίου, «Θεόφιλος ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας», *MOXE* 8 (2013): 277-278. Παν. Κ. Χρήστου, «Θεόφιλος, ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας», *ΘHE* 6 (1965): 393.

Ἀπολογητῶν οἱ ὅποιοι δὲν ἦταν ἰδιαίτερα φιλικοὶ ἔναντι τῆς συμβατότητας τῆς Φιλοσοφίας μὲ τὸν Χριστιανισμό. Παρόλα αὐτὰ ἡ διαλεκτικὴ ἀντιπαράθεση τῶν Φιλοσόφων μὲ τοὺς Ἀπολογητὲς ἀνάγκασε τὸν Θεόφιλο νὰ ἀπαντήσῃ στὴ συλλογιστικὴ τὴν ὁποία ἀνέπτυσαν οἱ Ἑθνικοὶ σὲ σημαντικὰ ζητήματα, ὅπως ἦταν ἡ θεολογικὴ γνωσιολογία. Γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ στόχου του, καὶ παρὰ τὴν σχετικὴ ἀρνητικὴ θέση του ἔναντι τῆς Φιλοσοφίας, δὲν δίστασε νὰ χρησιμοποιήσῃ ὀρισμένα στοιχεῖα ἀπὸ τοὺς ἐπιμέρους κλάδους τῆς Φιλοσοφίας, ὅπως ἦταν ἡ Ρητορικὴ³. Παρόλα αὐτά, σὲ λεκτικὸ ἐπίπεδο ὁ Θεόφιλος φαίνεται νὰ μέμφεται τὴν προσπάθεια δημιουργίας καλλιπετῶν φράσεων καὶ περιτεχνου λόγου, δίνοντας ἔμφαση στὴν ἀλήθεια. Ταυτόχρονα, ἀπέφυγε κάθε λογικὴ ἢ νοησιαρχικὴ θεώρηση περὶ Θεοῦ, καταλήγοντας πάντοτε στὴν πίστη⁴. Ὁ προαναφερόμενος συνδυασμὸς καθιστᾷ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα τὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Θεοφίλου. Οἱ θεολογικὲς ἀπόψεις του ἀναπτύσσονται στὰ τρία βιβλία του *Πρὸς Αὐτόλυκον*, τοῦ μοναδικοῦ σωζόμενου ἔργου τοῦ Θεοφίλου Ἀντιοχείας⁵.

Οἱ θεολογικὲς ἀπόψεις τοῦ Θεοφίλου παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις. Γιὰ παράδειγμα, ἔχει διατυπωθεῖ ἡ θεωρία ὅτι ἂν δὲν ὑπῆρχαν οἱ σχετικὲς ἀναφορὲς τῶν *Εὐσεβίου* καὶ *Ιερωνίμου*, θὰ μπορούσε νὰ ἀμφιβάλλει κάποιος ἂν ὁ Θεόφιλος ἦταν ἐπίσκοπος, καθὼς ὁ τελευταῖος κινεῖται σὲ ἰουδαιοελληνιστικὸ κλίμα καὶ μόνο συμβατικὰ σὲ χριστιανικὸ⁶. Παρόλα αὐτὰ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ἀπόψεις του χαρακτηρίζονται ἀπὸ μία διαχρονικότητα χάρις στὴν ὁποία ὁ Θεόφιλος καθιερῶνεται ὡς ἕνας σημαντικὸς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τῆς ἐν λόγω διαχρονικότητας ἀποτελεῖ ἡ χρῆση τοῦ ὄρου *Τριάς*, ὄρος τὸν ὁποῖο πρῶτος ὁ Θεόφιλος χρῆσι-

3. Ὁ Θεόφιλος ἐμφανίζεται νὰ ἀποστρέφεται τὴ Ρητορικὴ, τοὺς κανόνες καὶ τὰ σχήματα τῆς ὁποίας ὅμως δὲν διστάζει νὰ χρησιμοποιήσῃ ἐπανειλημμένα στὸ ἔργο του. Γιὰ τὴν ἀποστροφή τοῦ Θεοφίλου πρὸς τοὺς κανόνες τῆς Ρητορικῆς, βλ. *Πρὸς Αὐτόλυκον*, Α' ,1, PG 6, 1024B-1025A. Ἐξίσου χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ διαλογικὴ μορφή πού υἱοθετεῖ γιὰ τὸ ἔργο του ὁ Θεόφιλος, ἡ ὁποία θυμίζει, ἔστω καὶ ἀμυδρά, τοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνα. Βέβαια, στὸ ἐν λόγω ἔργο ὁ Θεόφιλος ἀπαντᾷ ἐκ τῶν προτέρων στὶς πιθανὲς ἐρωτήσεις τοῦ Αὐτολύκου, υἱοθετώντας τὸ καθ' ὑποφωρὸν σχῆμα.

4. Νικ. Ε. Τζιράκης, *Ἀπολογητὲς: Συμβολὴ στὴ σχέση τῶν Ἀπολογητῶν μὲ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γραμματεία* (Ἀθήνα: Ἀρμός, 2003), 164.

5. Παν. Κ. Χρήστου, *Πατρολογία, τ. Β', Γραμματεία τῆς περιόδου τῶν διαγωγῶν* (Θεσσαλονίκη: Πατερικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1978), 587-589.

6. Στυλ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία, τ. Α', Εἰσαγωγή, Β' καὶ Γ' αἰῶνας*, 2η ἔκδ. (Ἀθήνα: χ.ε., 1994), 280.

μποιεῖ γιὰ νὰ δηλώσει τὴν ἐνότητα τῶν τριῶν προσώπων στὸν Θεό⁷. Ἀφορμώμενοι ἀπὸ τὴν –ἐννοιολογικὰ πρωτοποριακὴ– τριαδολογία τοῦ Θεοφίλου, ἀναρωτηθήκαμε ἂν θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποστηρίξουμε τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὴ θεολογικὴ γνωσιολογία του. Μία ἐνδεχόμενη θετικὴ ἀπάντηση στὸ παραπάνω ἐρώτημα θὰ ὀδηγοῦσε στὴ διατύπωση δύο νέων ἐρωτήσεων: Συγκεκριμένα, ὁ θεολογικὸς λόγος καὶ ἡ μέθοδός του ἐπηρέασε τοὺς μεταγενεστέρους του χριστιανοὺς συγγραφεῖς; Σὲ τελικὴ ἀνάλυση τὸ ἔργο τοῦ Θεοφίλου μπορεῖ νὰ προσφέρει κάτι στὴν προσπάθεια γνώσης τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο; Πρόκειται γιὰ ἐρωτήματα σὰ ὅποια θὰ προσπαθήσει νὰ δώσει ἱκανοποιητικὲς ἀπαντήσεις ἡ παρούσα συνοπτικὴ ἔρευνα, συμβάλλοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ στὴν κατανόηση τῶν θεολογικῶν ἀπόψεων τοῦ ἐν λόγῳ μεγάλου Ἀπολογητῆ.

2. Ἡ θεογνωσία κατὰ τὸν Θεόφιλο Ἀντιοχείας

Ἡ ἀνυπαρξία ἀγαλμάτων στὴ χριστιανικὴ λατρεία ἐκλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Θεόφιλο ὡς ἡ θεωρητικὴ βάση τῆς ἀμφισβήτησης τῆς ὕπαρξης τοῦ Θεοῦ τῶν Χριστιανῶν ἀπὸ τὸν Αὐτόλυκο. Γι' αὐτὸ ὁ Θεόφιλος σπεύδει ἐκ τῶν προτέρων νὰ ἀποδομήσει τὴν ἐν λόγῳ θεωρητικὴν βάση τοῦ Αὐτολύκου, στερῶντας ἀπὸ τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ τελευταίου κάθε λογικὸ ἔρεισμα. Ὁ Θεόφιλος φαίνεται νὰ βασίζει τὴν ἀνάπτυξη τῆς συλλογιστικῆς του στὴ δυνατότητα μετοχῆς τοῦ ἀνθρώπου στὶς ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἡ πιθανὴ ἀπαίτηση τοῦ Αὐτολύκου «δεῖξε μου τὸν Θεό σου» ἀποτελεῖ τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀπόψεων τοῦ Θεοφίλου⁸. Ἡ ἐν λόγῳ ἀνάπτυξη δὲν ἀποτελεῖ καινοτομία τοῦ Θεοφίλου καθὼς, τόσο κατὰ τὴν κλασικὴ ὅσο καὶ κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα, γινόταν διάκριση μεταξὺ τῆς ἀλήθειας ἐνὸς πράγματος καὶ τῆς γνώσης αὐτῆς τῆς ἀλήθειας, ἐνῶ ἡ γνώση ἐκλαμβάνονταν πάντοτε ὡς μετοχὴ στὴν ἀλήθεια⁹.

Στὴν προοπτικὴ αὐτὴ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἀνήκουσα σὰ νοητά, ἀποτελεῖ πηγὴ γνώσης τοῦ Θεοῦ. Συγκεκριμένα, ὅπως τὰ αἰσθητὰ καθίστανται

7. J. Quasten, *Patrology*, τ. 1, *The beginnings of Patristic Literature* (Westminster, Mar.: Christian Classics, 1986), 239-240.

8. Θεόφιλος Ἀντιοχείας, *Πρὸς Αὐτόλυκον*, Α', 2, PG 6, 1025B.

9. Νικ. Α. Ματσούκας, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία*, τ. Α', *Εἰσαγωγή στὴ θεολογικὴ γνωσιολογία*, Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη, ἄρ. 2 (Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναῶς, 1985), 17.

γνωστά μέσα από τους σωματικούς ὀφθαλμούς, κατὰ ἀντίστοιχο τρόπο ὁ Θεὸς μπορεῖ νὰ γίνεῖ ὄρατος ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο μὲ τὰ μάτια τῆς ψυχῆς¹⁰. Τὸ παράδειγμα αὐτὸ παρατίθεται γιὰ νὰ δοθεῖ ἔμφραση στὴ δυνατότητα θεογνωσίας ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ἡ ὁποία ὅμως δὲν εἶναι ἀπροϋπόθετη. Ὡς ἀπαραίτητη προϋπόθεση τίθεται ἀπὸ τὸν Θεόφιλο ἡ ἠθικὴ καθαρότητα τοῦ ἀνθρώπου ἡ ὁποία ἐμφανίζεται ἔμμεσα ὡς ψυχικὴ ὑγεία. Ἀντίθετα, ἡ ἁμαρτία ἀποτελεῖ ἀσθένεια ἡ ὁποία προσβάλλει τοὺς ὀφθαλμούς τῆς ψυχῆς καὶ ἀκυρώνει τὴ δυνατότητα θέασης τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο¹¹. Μάλιστα ὁ Θεόφιλος παραθέτει καὶ ἕναν κατάλογο ἁμαρτιῶν καὶ πονηρῶν πράξεων οἱ ὁποῖες ἀκυρώνουν τὴ δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ γνωρίσει τὸν Θεό. Συγκεκριμένα, ἀδυνατεῖ νὰ δεῖ τὸν Θεὸ ὁ μοιχὸς, ὁ πόρνος, ὁ ἀρσενικοίτης, ὁ ἄρπαγας, ὁ ἀποστερητὴς ἀγαθῶν, ὁ ὀργίλος, ὁ φθονερός, ὁ ἀλαζόνας, ὁ ὑπερόπτης, ὁ ὑβριστὴς, ὁ φιλάργυρος, ὁ ἀπειθαρχος πρὸς τοὺς γονεῖς του καὶ ὁ πωλητὴς τῶν τέκνων του¹². Ἀσφαλῶς, ὁ κατάλογος τῶν ἁμαρτημάτων καὶ τῶν πονηρῶν πράξεων θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἀρκούντως διευρυμένος, ἂν ὄχι ἀτελείωτος. Παρόλα αὐτὰ ὁ Θεόφιλος παραθέτει ἕναν σχετικὰ μικρὸ, ἀλλὰ ἱκανὸ ἀριθμὸ ἁμαρτημάτων γιὰ νὰ δώσει ἔμφραση στὰ λεγόμενά του. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐπιδιώκει νὰ πείσει τὸν ἀναγνώστη του, προσπάθεια πού ἐνισχύεται μὲ τὴ χρῆση ρητορικῶν κανόνων καὶ πρακτικῶν. Αὐτὴ ἡ μίμηση τῆς μεθοδολογίας πού ἀκολουθοῦν θύραθεν καὶ χριστιανικὰ κείμενα δὲν περιορίζεται μόνο στὴ ρητορικὴ ἀνάπτυξη τῶν συλλογισμῶν τοῦ Θεοφίλου, ἀλλὰ διευρύνεται καὶ σὲ θεματολογικὰ δάνεια. Πράγματι, ἀντίστοιχους καταλόγους ἁμαρτιῶν καὶ κακιῶν, εἴτε περιληπτικούς εἴτε διευρυμένους, βρῖσκουμε σὲ προγενέστερα κείμενα τῆς χριστιανικῆς γραμματείας, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴ *Διδαχὴ τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων*, στὴν *Ἐπιστολὴ Βαρνάβα*, στὴν *Πρὸς Φιλιππησίους* ἐπιστολὴ τοῦ Πολυκάρπου Σμύρνης καὶ τὸν *Ποιμένα* τοῦ Ἑρμῆ¹³.

10. «οὕτως ἔχοι ἂν καὶ περὶ τὰ ὅσα τῆς καρδίας καὶ τοὺς ὀφθαλμούς τοὺς τῆς ψυχῆς, δύνασθαι Θεὸν θεάσασθαι», Θεόφιλος Ἀντιοχείας, *Πρὸς Αὐτόλυκον*, Α', 2, PG 6, 1025B.

11. «Βλέπεται γὰρ Θεὸς τοῖς δυναμένοις αὐτὸν ὄραν, ἐπὶ ἔχωσι τοὺς ὀφθαλμούς ἀνεφωμένους τῆς ψυχῆς», «Οὕτω καὶ σύ, ὦ ἄνθρωπε, ἔχεις ὑποκεχυμένους τοὺς ὀφθαλμούς τῆς ψυχῆς σὸ ὑπὸ τῶν ἁμαρτημάτων καὶ τῶν πράξεών σου τῶν πονηρῶν», Θεόφιλος Ἀντιοχείας, *Πρὸς Αὐτόλυκον*, Α', 2, PG 6, 1025B καὶ 1028A.

12. Θεόφιλος Ἀντιοχείας, *Πρὸς Αὐτόλυκον*, Α', 2, PG 6, 1028 A-B.

13. *Διδαχὴ τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων*, LCL 24, 310-314. *Ἐπιστολὴ Βαρνάβα*, LCL 24, 402-406. Πολύκαρπος Σμύρνης, *Πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολὴ* II, 2· IV, 3· V, 2, LCL 24, 284 καὶ 288. Ἑρμῆς, *Ποιμὴν*, LCL 25, 70 κ.έ.

3. Ἡ Ἀποφατικὴ Θεολογία τοῦ Θεοφίλου Ἀντιοχείας

Ἡ παραδοχὴ τῆς ἀδυναμίας θέασης τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸν Αὐτόλυκο θὰ ὀδηγοῦσε τὸν τελευταῖο νὰ μεταθέσει τὴν ἀπαίτησή του γιὰ περιγραφή τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸν ἀσεβῆ ἐαυτό του στὸν εὐσεβῆ Θεόφιλο. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὁ τελευταῖος προλαμβάνει τὸν Αὐτόλυκο καὶ δηλώνει προκαταβολικὰ τὴν ἀδυναμία γνώσης τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Πρόκειται γιὰ μία καθ' ὑποφορὰν ἀπάντηση, ἡ ὁποία –ὅπως καὶ στὶς ἀστικὲς δίκες ἔτσι καὶ ἐδῶ– χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δημιουργήσει σύγχυση, νὰ ἀνατρέψει τὶς πιθανὲς ἀντιδράσεις καὶ νὰ δυσκολέψει τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ ἀντιδίκου. Ἐν προκειμένῳ ὁ Αὐτόλυκος λαμβάνει τὴ θέση ἀντιπάλου, βέβαια ὄχι ἐνώπιον δικαστηρίου ἀλλὰ σὲ ἰδιωτικὸ ἢ δημόσιο ρητορικὸ ἀγῶνα. Ὁ Θεόφιλος στὸ σημεῖο αὐτὸ κάνει σαφῆ διαχωρισμὸ μεταξὺ τῆς οὐσίας καὶ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ καὶ ἀναπτύσσει μία ἀποφατικὴ θεολογικὴ γνωσιολογία ὅταν ἀναφέρεται στὴν οὐσία τοῦ Θεοῦ. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ Θεόφιλος ἀναπτύσσει ἕναν θεολογικὸ λόγο ὁ ὁποῖος θυμίζει τὸν κατὰ τρεῖς αἰῶνες μεταγενέστερό του Ψευδο-Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη¹⁴. Ἄν καὶ φαίνεται νὰ καταφεύγει στὸν Μεσοπλατωνικὸν χρησιμοποιώντας ἀρνητικὴ ὀρολογία, καταλήγει στὴν πίστη ὡς ὀδηγὸ γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ Θεοῦ¹⁵. Πράγματι, ὁ Θεόφιλος δὲν προσπαθεῖ νὰ προσεγγίσει τὸ πρόβλημα τῆς γνώσης τοῦ Θεοῦ ὅπως θὰ τὸ ἐπιχειροῦσε ἕνας φιλοσοφικὸς ἀποφατισμὸς, ἀλλὰ βασιζόμενος στὴν ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στὸν κόσμον. Στὴν προοπτικὴ αὐτὴ ἡ πρωτοποριακὴ ἀποφατικὴ θεολογία τοῦ Θεοφίλου δὲν ἀποτελεῖ προσωπικὸ ἐπίτευγμά του, ἀλλὰ συνέχεια καὶ ἐξημηνεῖα τῆς καινοδιαθηκικῆς παράδοσης. Σύμφωνα μὲ αὐτὴν ὁ Θεὸς γίνεται γνωστὸς στὸν ἄνθρωπο διαμέσου τοῦ Υἱοῦ Του¹⁶. Γι' αὐτὸ

14. Ἡ ἀποφατικὴ θεολογία τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου εἶναι διάχυτη στὸ ἔργο του καὶ χρησιμοποιεῖται ταυτόχρονα μὲ τὴν καταφατικὴ. Ἡ πρώτη χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ τονιστεῖ ἡ ἀδυναμία γνώσης τῆς θείας ἐνέργειας, ἐνῶ ἡ δεύτερη χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ περιγράψει τὶς ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ. Ἐπιλεκτικὰ καὶ ἐνδεικτικὰ βλ. Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, *Περὶ θείων ὀνομάτων*, Α', Α', PG 3, 588 B.

15. «ἀπάντων πραγμάτων ἡ πίστις προηγείται», Θεόφιλος Ἀντιοχείας, *Πρὸς Αὐτόλυκον*, Α', 8, PG 6, 1036 B. Βλ. ἐπίσης Παν. Κ. Χρήστου, *Πατρολογία*, τ. Β', *Γραμματεία τῆς περιόδου τῶν διωγμῶν* (Θεσσαλονίκη: Πατερικὸν Ἴδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1978), 595.

16. Ἡ Κ. Διαθήκη ἔχει σαφεῖς θέσεις γιὰ τὸ ζήτημα τῆς γνώσης τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο: οὐδεὶς σὲ διηγετικὴ κλίμακα δὲν ἔχει θεαθεῖ τὸν Θεό, τὸν ὁποῖο μᾶς κατέστησε γνωστὸ ὁ μονογενὴς Υἱὸς Του (βλ. Ἰω 1:18 καὶ Μτ 11:27). Βλ. ἐπίσης J. Guillet, «Θεός», μετάφρ. Χαρ. Σωτηρόπουλος, στὸ *Λεξικὸ Βιβλικῆς Θεολογίας* (Ἀθήνα: Ἄρτος ζωῆς, 1980): 485 κ.έ.

ὁ ἄνθρωπος ἀποκτᾶ μία κάποια γνώση τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἀναγνωρίζει τὴν ἀδυναμία μίας ὄντολογικῆς γνώσης Αὐτοῦ. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἡ ἀποφατική θεολογία τοῦ Θεοφίλου διαδέχεται τὴν καταφατική καὶ ἀντίστροφα. Πράγματι, ὁ Θεόφιλος Ἀντιοχείας, υἱοθετώντας τὴν προαναφερόμενη πρακτική, ἀποδίδει στὸν τριαδικὸ Θεὸ πολυάριθμα καταφατικά ἢ ἀποφατικά ὀνόματα.

Ἡ ἀρχὴ γίνεται μὲ μία σειρὰ ἀπὸ ἀποφατικά ὀνόματα. Συγκεκριμένα, ὁ Θεὸς κατὰ τὸν Θεόφιλο εἶναι κατὰ τὴ μορφή ἄρρητος, ἀνέκφραστος καὶ μὴ θεωρούμενος ἀπὸ ἀνθρώπινα μάτια, κατὰ τὴν δόξα ἀχώρητος, κατὰ τὸ μέγεθος ἀπεριόριστος, κατὰ τὸ ὕψος ἀπερινόητος, κατὰ τὴν ἰσχύ ἀσύγκριτος, κατὰ τὴ σοφία ἀφθαρτος, κατὰ τὴν ἀγαθοσύνη ἀμίμητος¹⁷. Στὴ συνέχεια ὁ Θεόφιλος ἐρμηνεύει τὰ ἀποφατικά ὀνόματα τὰ ὁποῖα παραθέτει. Συγκεκριμένα, ὁ Θεὸς εἶναι ἀναρχος ἐπειδὴ εἶναι ἀγέννητος καὶ ἀναλλοίωτος ἐπειδὴ εἶναι ἀθάνατος¹⁸.

Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Θεοφίλου στὴ δημιουργία κτίσης καὶ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν Θεό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ δημιουργία τῶν ἀστεριῶν ὡς μέτρων ὑπολογισμοῦ τοῦ χρόνου, ἀποτελεῖ μία ἔμμεση ἀναφορὰ στὴν ιδιότητα τοῦ Θεοῦ ὡς ὑπέροχου¹⁹. Πράγματι, ἡ ἐκ τοῦ μὴ ὄντως δημιουργία μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει τὸν ἀνθρώπινο νοῦ στὴν κατανόηση τῆς μεγαλοσύνης τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία ὅμως ὑπερβαίνει τὴν ἀντιληπτικὴ ἱκανότητά του. Μπροστὰ στὴν ἀδυναμία ὑπέρβασης τῆς νοητικῆς ἱκανότητάς του ὁ ἄνθρωπος καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἀχώρητος²⁰.

Ἡ κτίση μπορεῖ νὰ προμηθεύει διαρκῶς ἀναντίρρητα παραδείγματα στὸν ἄνθρωπο γιὰ τὴν ἀδυναμία του νὰ γνωρίσει τὴν οὐσία τοῦ Θεοῦ. Στὴν προοπτικὴ αὐτὴ ὁ Θεόφιλος χρησιμοποιεῖ τρία τέτοια παραδείγματα, προφανῶς γιὰ νὰ καταστήσει περισσότερο πειστικὴ τὴν ἐπιχειρηματολογία του²¹. Στὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ ἐπισημαίνει τὴν ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀτενίσει τὸν ἥλιο, τονίζοντας ὅτι ὁμοιοτρόπως ἀδυνατεῖ νὰ ἀτενίσει τὴν ἀνέκφραστη δόξα τοῦ Θεοῦ. Στὸ δεύτερο παράδειγμα δίνεται παραστατικὰ ἡ εἰκόνα ἑνὸς σπόρου ροδιοῦ, ὁ ὁποῖος εὐρισκόμενος ἐντὸς τοῦ φλοιοῦ τοῦ καρποῦ ἀδυνατεῖ νὰ δεῖ τί ὑπάρχει

17. Θεόφιλος Ἀντιοχείας, *Πρὸς Αὐτόλυκον*, Α΄, 3, PG 6, 1028 B-C.

18. «Ἄναρχος δέ ἐστιν, ὅτι ἀγέννητός ἐστιν· ἀναλλοίωτος δέ, καθότι ἀθάνατός ἐστιν», Θεόφιλος Ἀντιοχείας, *Πρὸς Αὐτόλυκον*, Α΄, 4, PG 6, 1029 A.

19. Θεόφιλος Ἀντιοχείας, *Πρὸς Αὐτόλυκον*, Α΄, 4, PG 6, 1029 B.

20. Θεόφιλος Ἀντιοχείας, *Πρὸς Αὐτόλυκον*, Α΄, 5, PG 6, 1032 A.

21. Θεόφιλος Ἀντιοχείας, *Πρὸς Αὐτόλυκον*, Α΄, 5, PG 6, 1032 A-B.

ἐκτὸς τοῦ καρποῦ. Κατ' ἀναλογία ὁ εὐρισκόμενος στὸ χέρι τοῦ Θεοῦ ἄνθρωπος ἀδυνατεῖ νὰ δεῖ τὸν Θεό. Τὸ τρίτο παράδειγμα παρατίθεται μὲ τὴ μορφή ρητορικῆς ἐρώτησης. Ὁ Θεόφιλος ρωτᾷ τὸν Αὐτόλυκο γιατί δὲν θέλει νὰ ἀποδεχθεῖ τὸν Θεό, τοῦ ὁποίου τὴ δύναμη καὶ τὰ ἔργα βλέπει, ἐνῶ τὴν ἴδια στιγμή ἀποδέχεται τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἐπίγειου βασιλιᾶ τὸν ὁποῖο ὅμως δὲν ἔχει δεῖ. Συγκεκριμένα, ἡ ὑπαρξὴ τοῦ μὴ ὄρατου βασιλιᾶ συνάγεται ἀπὸ τοὺς νόμους καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἐπιλογῶν τοῦ βασιλιᾶ, τακτικὴ ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐφαρμόζεται καὶ κατὰ τὴν ἐξέταση τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Θεοῦ. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ὁ Θεόφιλος ἀφιερώνει πάνω ἀπὸ ἓνα κεφάλαιο στὴν περιγραφή τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸν Θεό, θέλοντας νὰ πείσει τὸν Αὐτόλυκο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀόρατου σ' αὐτὸν Θεοῦ, ὁ ὁποῖος ὅμως πρέπει νὰ γίνεται ἀποδεκτὸς ἐξαιτίας τῶν ὄρατῶν ἔργων Του²². Μάλιστα, δὲν πρόκειται γιὰ ἓναν Θεὸ ὁ ὁποῖος δημιουργεῖ κάποτε τὸν κόσμο καὶ στὴ συνέχεια τὸν ἄφησε στὴν τύχη του, ἀλλὰ γιὰ τὸν Θεὸ ὁ ὁποῖος εἶναι πάντοτε παρὼν στὴν κτίση καθὼς ἡ ἀπουσία Του θὰ ὀδηγοῦσε τὴν κτίση στὴν ἀνυπαρξία²³. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ὀδηγεῖται διαρκῶς στὴν ἀποδοχὴ τῆς ὑπαρξῆς καὶ διαρκοῦς παρουσίας τοῦ ἀόρατου Θεοῦ στὴν κτίση.

4. Ἡ Καταφατικὴ Θεολογία τοῦ Θεοφίλου Ἀντιοχείας

Ἡ θεολογικὴ σκέψη τοῦ Θεοφίλου διακρίνει σαφέστατα τὴν οὐσία ἀπὸ τὶς ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ. Πράγματι, ὁ Θεόφιλος ἀναφέρει ρητὰ ὅτι ἂν ὀνομάσει τὸν Θεὸ φῶς τότε ἀναφέρεται στὸ δημιούργημά Του, ἂν τὸν ὀνομάσει λόγο τότε ἀναφέρεται στὴ δύναμή Του, ἂν τὸν πεῖ νοῦ τότε ἐννοεῖ τὴ φρόνησή Του, ἂν τὸν ὀνομάσει πνεῦμα τότε ὑπονοεῖ τὴν ἀναπνοή Του, ἂν τὸν ὀνομάσει σοφία τότε ἐννοεῖ τὸ γέννημά Του, ἂν τὸν ἀναφέρει ὡς ἰσχυρὸ τότε ἐννοεῖ τὴν ἐξουσία Του, ἂν τὸν ὀνοματίσει δύναμη τότε ἀναφέρεται στὴν ἐνέργειά Του, ἂν τὸν πεῖ πρόνοια ὑπονοεῖ τὴν ἀγαθότητά του, ἂν τὸν ὀνομάσει βασιλεία τότε κατανοεῖ τὴ δόξα Του, ἂν τὸν ἀναφέρει ὡς Κύριο τὸν ἐννοεῖ ὡς κριτὴ, ἂν τὸν ὀνοματίσει κριτὴ ἀναφέρεται στὴ δικαιοσύνη Του, ἂν τὸν πεῖ Πατέρα ὑπονοεῖ τὴν ἀγάπη Του, ἂν τὸν ἀναφέρει ὡς φωτιὰ ἀναφέρεται στὴν ὀργή Του²⁴. Ὁ συγγραφέας

22. Θεόφιλος Ἀντιοχείας, *Πρὸς Αὐτόλυκον*, Α', 6-7, PG 6, 1034 IA-1036 A.

23. «ὁς ἐάν συνοχῆ τὸ πνεῦμα παρ' ἐαυτῷ, ἐκλείψει τὸ πᾶν», Θεόφιλος Ἀντιοχείας, *Πρὸς Αὐτόλυκον*, Α', 7, PG 6, 1033 D.

24. Θεόφιλος Ἀντιοχείας, *Πρὸς Αὐτόλυκον*, Α', 3, PG 6, 1028 C-1029 A.

του έργου *Πρός Αυτόλυκον* θα μπορούσε να συνεχίζει με τον ίδιο τρόπο να παραθέτει θεωνυμίες και να τις ανάγει σε κάποια από τις θείες ενέργειες γράφοντας σελίδες ἐπὶ σελίδων. Παρόλα αυτά ἐπιλέγει να καλύψει με τον τρόπο αυτό περίπου τὸ μισό του κεφαλαίου Α, 3. Μὲ τὴν ἐν λόγω ἐπιλογή ὁ Θεόφιλος καθιστᾷ σαφές ὅτι κανένα ἀπὸ τὰ ὀνόματα τὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖ ἢ μπορεῖ να χρησιμοποιήσῃ ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὸν Θεὸ δὲν μπορεῖ να εἶναι περιγραφικὸ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ. Ἀντίστοιχα, κάθε ὄνομα τὸ ὁποῖο ἀποδίδεται στὸν Θεὸ περιγράφει κάποια ἀπὸ τὶς ἐνέργειές Του. Εἶναι ἐντυπωσιακὸ ὅτι ἡ πρακτικὴ αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιο τῆς θεολογικῆς γνωσιολογίας τοῦ Θεοφίλου καὶ διατυπώνεται περὶ τοὺς δώδεκα αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὴ διατύπωση μίας ἀντίστοιχης διάκρισης, ἢ ὅποια χαρακτηρίζει τὴ θεολογία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ καὶ τῶν λοιπῶν Ἑσχαστῶν²⁵.

Ἡ ἀντιμετώπιση τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὸν Θεὸ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἠθικὴ στάση τῶν τελευταίων. Συγκεκριμένα, ὁ Θεὸς ὀργίζεται με τοὺς φαύλους, ἐνῶ εἶναι κριτὴς καὶ τιμωρὸς τῶν ἀσεβῶν. Ταυτόχρονα, ὁ Θεὸς εἶναι ἀγαθός, χρηστός, οἰκτιρῶν, ἐκπαιδευτὴς καὶ πατέρας γιὰ ὅσους τὸν ἀγαποῦν καὶ τὸν σέβονται, δηλαδὴ γιὰ τοὺς δίκαιους καὶ τοὺς θεοσεβεῖς²⁶. Ἡ ἠθικὴ στάση τῶν ἀνθρώπων εἶναι αὐτὴ ποὺ θὰ καταστήσῃ τὸν ἀόρατο Θεὸ ὄρατο στοὺς κατάλληλα προετοιμασμένους γι' αὐτὸ ἀνθρώπους. Συγκεκριμένα, ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔχει πίστη καὶ σεβασμὸ στὸν Θεό, ἐνῶ ταυτόχρονα ζεῖ με ἀγνότητα, ὁσιότητα καὶ δικαιοσύνη ἀξιῶνεται τελικὰ νὰ δεῖ τὸν Θεό²⁷. Βέβαια, αὐτὸ δὲν θὰ συμβεῖ στὸν παρόντα κόσμος, ἀλλὰ κατὰ τὴ Δευτέρα Παρουσία, ὅταν ὁ ἄνθρωπος θὰ ἀποκτήσῃ ἀθάνατη σάρκα καὶ ψυχὴ, δηλαδὴ ὅταν θὰ γίνῃ ἀθάνατος καὶ κατὰ συνέπεια θὰ μπορεῖ νὰ δεῖ τὸν ἀθάνατο Θεό²⁸. Τότε ὁ ἄνθρωπος θὰ ἀποδεχθεῖ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ, θέλει δὲν θέλει, γιὰ τὴν θὰ τὸν ἀντικρύσει. Τώρα ὁμως κα-

25. Γρηγόριος Παλαμᾶς, «Ἐπὶ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζοντων», 2, 3, 26, στὸ Παν. Κ. Χρήστον, *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα*, τ. Α' (Θεσσαλονίκη: χ.ε., 1962), 560.

26. Θεόφιλος Ἀντιοχείας, *Πρός Αυτόλυκον*, Α', 3, PG 6, 1029 A.

27. Θεόφιλος Ἀντιοχείας, *Πρός Αυτόλυκον*, Α', 7, PG 6, 1036 A B.

28. «Ὅταν ἀπόθῃ τὸ θνητὸν καὶ ἐνεδύσῃ τὴν ἀφθαρσίαν, τότε ὄψῃ κατὰ ἀξίαν τὸν Θεόν. Ἀνεγείρει γάρ σου τὴν σάρκα ἀθάνατον σὺν τῇ ψυχῇ ὁ Θεός· καὶ τότε ὄψῃ γενόμενος ἀθάνατος τὸν ἀθάνατον, ἐὰν πιστεύσῃς αὐτῷ· καὶ τότε ἐπιγνώσῃ, ὅτι ἀδίκως κατελάλησας αὐτοῦ. Ἀλλὰ ἀπιστεῖς νεκροὺς ἐγείρεσθαι; Ὅτε ἔσται, τότε πιστεῦσεις θέλων καὶ μὴ θέλων», Θεόφιλος Ἀντιοχείας, *Πρός Αυτόλυκον*, Α', 7-8, PG 6, 1036 B.

λείται νὰ ἐμπιστευθεῖ καὶ νὰ πιστέψει τὸν Θεὸ βασιζόμενος στὴ θέαση καὶ κατανόηση τῶν ἐνεργειῶν Του²⁹.

Πέρα ἀπὸ τὴ λογικὴ προσέγγιση τοῦ ζητήματος, ὁ Θεόφιλος προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσει ἐτυμολογικὰ τὴ λέξη Θεός. Συγκεκριμένα, ὁ Θεὸς ὀνομάζεται ἔτσι ἐπειδὴ ἔχει θέσει τὰ πάντα κάτω ἀπὸ τὴν ἀσφάλειά Του, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ θέει³⁰. Ἀρχικὰ ὁ Θεόφιλος φαίνεται νὰ ἐρμηνεύει σὲ βάθος χρόνου τὴ λέξη Θεός, καθὼς φαίνεται νὰ ἔχει ὑπόψη τοῦ τὴ χρήση τοῦ ὄρου σὲ ἀρχαίους συγγραφεῖς οἱ ὁποῖοι μὲ τὴ σειρά τους παραπέμπουν στοὺς Πρωτοέλληνες. Πράγματι, σύμφωνα μὲ τὸν Ἡρόδοτο, οἱ Πελασγοὶ ἔδωσαν αὐτὸ τὸ ὄνομα σὲ θεῖες προσωπικότητες ὡς «κόσμῳ θέντες»³¹. Στὸ σημεῖο αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ ἡ καλὴ γνώση τῆς κλασικῆς γραμματείας ἀπὸ τὸν Θεόφιλο, ὁ ὁποῖος μάλιστα φαίνεται ὅτι εἶχε ἀπομνημονεύσει μεγάλα τμήματά της³². Στὴ συνέχεια τὸ ρῆμα θέω ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸν Θεόφιλο μὲ ἀπαρέμματα ἄλλων ρημάτων ὅπως: *τρέχειν, κινεῖν, ἐνεργεῖν, τρέφειν, προνοεῖν, ζωοποιεῖν καὶ κυβερνᾶν*. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ καλὸς γνώστης τῆς κλασικῆς παιδείας Θεόφιλος ξεκινᾷ τὴν ἐρμηνεία τῆς λέξης μὲ τὸ *τρέχειν*, δηλαδὴ μὲ λέξη ἡ ὁποία παραπέμπει σὲ κίνηση, σημασία πὺ χρησιμοποιοεῖται ἀπὸ τὸν Ὅμηρο καὶ ἄλλους ἀρχαίους συγγραφεῖς³³. Στὴν προοπτικὴ αὐτὴ ἡ κίνηση καὶ ὅλα τὰ προαναφερθέντα ἀπαρέμματα περιγράφουν ἐνέργειες-κινήσεις τοῦ Θεοῦ καὶ ὄχι τὴν οὐσία Του, ἡ ὁποία εἶναι ἀπρόσιτη γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Μὲ ἀπλὰ λόγια, ἀκόμη καὶ ἡ ἐτυμολογικὴ ἐρμηνεία τῆς λέξης Θεός καθιστᾷ γνωστὴ τὴ μία καὶ μόνη δυνατότητα γνώσης πὺ ἔχει ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὸν Θεό, δηλαδὴ ὅτι εἶναι ἀπρόσιτος κατὰ τὴν οὐσία Του ἀλλὰ προσιτὸς κατὰ τὶς ἐνέργειές Του.

29. Θεόφιλος Ἀντιοχείας, *Πρὸς Αὐτόλυκον*, Α΄, 8, PG 6, 1036 B-1037 A.

30. «Θεὸς δὲ λέγεται διὰ τὸ τεθεικέναι τὰ πάντα ἐπὶ τῇ ἑαυτοῦ ἀσφαλείᾳ, καὶ διὰ τὸ θέειν τὸ δὲ θέειν ἐστὶν τὸ τρέχειν, καὶ κινεῖν, καὶ ἐνεργεῖν, καὶ τρέφειν, καὶ προνοεῖν, καὶ κυβερνᾶν καὶ ζωοποιεῖν τὰ πάντα», Θεόφιλος Ἀντιοχείας, *Πρὸς Αὐτόλυκον*, Α΄, 4, PG 6, 1029 A.

31. «ἔθνον δὲ πάντα πρότερον οἱ Πελασγοὶ θεοῖσι ἐπευχόμενοι, ὡς ἐγὼ ἐν Δωδώνῃ οἶδα ἀκούσας, ἐπωνυμίην δὲ οὐδ' οὔνομα ἐποιεῖντο οὐδενὶ αὐτῶν· οὐ γὰρ ἀκηκόεσάν κω. θεοὺς δὲ προσωνόμασαν σφέας ἀπὸ τοῦ τοιούτου, ὅτι κόσμῳ θέντες τὰ πάντα πρήγματα καὶ πάσας νομάς εἶχον», Ἡρόδοτος, *Μοῦσαι Ἱστοριῶν δευτέρα ἐπιγραφόμενη Εὐτέρη*, 2, 52, 1.

32. Παν. Κ. Χρήστου, *Πατρολογία*, τ. Β΄, *Γραμματεία τῆς περιόδου τῶν διωγμῶν* (Θεσσαλονίκη: Πατερικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1978), 595.

33. H. G. καὶ Liddell καὶ R. Scott, *A Greek-English lexicon*, ἐπαυξ. (Oxford: Clarendon Press, 1996), 796.

Ἡ προσπάθεια ἐπεξήγησης τῶν θεωνυμιῶν ἀπασχολεῖ ιδιαίτερα τὸν Θεόφιλο, προφανῶς σὲ μία προσπάθειά του νὰ τεκμηριώσει λογικὰ τὰ ὀνόματα τοῦ Θεοῦ βασιζόμενος στὶς ιδιότητες καὶ ἐνεργεῖές Του. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τονίζει ἔμμεσα τὴ μόνη δυνατότητα θεογνωσίας τοῦ ἀνθρώπου ἢ ὁποῖα ἐξαντλεῖται στὴ γνώση καὶ κατανόηση τοῦ ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ὁ ἄνθρωπος ἀποδίδει στὸν Θεὸ τὰ ὀνόματα μὲ τὰ ὁποῖα προσπαθεῖ νὰ τὸν περιγράψει. Στὴν προοπτικὴ αὐτῆ, ὁ Θεὸς εἶναι Κύριος ἐπειδὴ εἶναι πατέρας ὄλων, ὅπως ἐπίσης εἶναι δημιουργὸς καὶ ποιητὴς ἐπειδὴ δημιούργησε καὶ κατασκεύασε τὰ πάντα³⁴. Ἐπίσης, ὁ Θεὸς ὀνομάζεται ὕψιστος ἐπειδὴ εἶναι ἀνώτερος ὄλων, παντοκράτωρ ἐπειδὴ κυριαρχεῖ καὶ περικλείει τὰ πάντα, ἐνῶ δὲν ὑπάρχει τόπος τῆς κατὰπαυσῆς Του.

Ἡ γνώση τῆς μεγαλοσύνης τοῦ Θεοῦ μπορεῖ νὰ προκύψει ὄχι μόνο μέσα ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τῶν θεωνυμιῶν, ἀλλὰ καὶ μέσα ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἀποκάλυψη· δηλαδή, ἐὰν ὁ ἄνθρωπος συνειδητοποιήσει ὅτι ἡ κτίση καὶ ὁ ἄνθρωπος ἀποτελοῦν δημιουργήματα τοῦ Θεοῦ. Αὐτὴ ἡ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος δημιουργία ἔγινε, κατὰ τὸν Θεόφιλο, γὰρ νὰ γνωρίσει καὶ κατανόησει ὁ ἄνθρωπος τὸν Θεὸ μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα Του³⁵. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Θεόφιλος τεκμηριώνει τὸν ἰσχυρισμὸ του μὲ ἓνα ἐπιπλέον κατανοητὸ παράδειγμα. Συγκεκριμένα, ἀναφέρει ὅτι ὅπως στὸν ἄνθρωπο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δεῖ κάποιος τὴν νοητὴ ψυχὴ του ἀλλὰ κατανοεῖ τὴν ὑπαρξή της μέσα ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ σώματος, ἔτσι καὶ ὁ Θεὸς δὲν εἶναι ὄρατος ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ἀλλὰ κατανοεῖται ἢ ὑπαρξή Του μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα καὶ τὴν πρόνοιά Του γιὰ τὴν κτίση³⁶. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Θεόφιλος παραθέτει καὶ δεῦτερο σχετικὸ παράδειγμα, ἐνισχυτικὸ τοῦ ἰσχυρισμοῦ του. Ἀναφέρει δηλαδή ὅτι ὅπως κάποιος βλέπει ἓνα πλοῖο νὰ εἰσέρχεται στὸ λιμάνι καὶ ἀποδέχεται τὴν παρουσία σ' αὐτὸ κάποιου κυβερνήτη, χωρὶς ὅμως νὰ τὸν βλέπει, ὁμοιοτρόπως δὲν βλέπει τὸν Θεό, ἀλλὰ καταλήγει στὴν ἀποδοχὴ τῆς ὑπαρξῆς Του ὡς κυβερνήτη τοῦ σύμπαντος³⁷.

34. Θεόφιλος Ἀντιοχείας, *Πρὸς Ἀυτόλυκον*, Α', 4, PG 6, 1029 B.

35. «Καὶ τὰ πάντα ὁ Θεὸς ἐποίησεν ἐξ οὐκ ὄντων εἰς τὸ εἶναι, ἵνα διὰ τῶν ἔργων γινώσκῃται καὶ νοηθῇ τὸ μέγεθος αὐτοῦ», Θεόφιλος Ἀντιοχείας, *Πρὸς Ἀυτόλυκον*, Α', 4, PG 6, 1029 B.

36. «Καθάπερ γὰρ ψυχὴ ἐν ἀνθρώπῳ οὐ βλέπεται, ἀόρατος οὖσα ἀνθρώποις, διὰ δὲ τῆς κινήσεως τοῦ σώματος νοεῖται ἢ ψυχῇ· οὕτως ἔχει ἂν καὶ τὸν Θεὸν μὴ δύνασθαι ὄραθῆναι ὑπὸ ὀφθαλμῶν ἀνθρωπίνων· διὰ δὲ τῆς προνοίας καὶ τῶν ἔργων αὐτοῦ βλέπεται καὶ νοεῖται», Θεόφιλος Ἀντιοχείας, *Πρὸς Ἀυτόλυκον*, Α', 5, PG 6, 1029 C-1032 A.

37. Θεόφιλος Ἀντιοχείας, *Πρὸς Ἀυτόλυκον*, Α', 5, PG 6, 1032 A.

5. Ἐπιλεγόμενα

Στὴν Εἰσαγωγή τῆς παρούσας μελέτης εἶχαμε ἀναρωτηθεῖ ἂν ἡ πρωτοποριακὴ θεολογικὴ σκέψη τοῦ Θεοφίλου Ἀντιοχείας ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τριαδολογία ἐπεκτείνεται καὶ στὴ θεολογικὴ γνωσιολογία. Ἐχοντας ἐξετάσει τὰ πρῶτα ὀκτὼ κεφάλαια τοῦ πρῶτου βιβλίου τοῦ ἔργου *Πρὸς Αὐτόλυκον* τοῦ Θεοφίλου, τὰ ὁποῖα ἔχουν ὡς θέμα τους τὴ θεογνωσία, μποροῦμε νὰ ἀπαντήσουμε θετικὰ στὸ παραπάνω ἐρώτημα. Ἀποδεχόμενοι τὴν πρωτοποριακὴ διδασκαλία τοῦ Θεοφίλου γιὰ τὴν θεογνωσία μποροῦμε νὰ ἀπαντήσουμε καὶ στὸ δεύτερο ἐρώτημα ποὺ θέσαμε στὴν Εἰσαγωγή, δηλαδὴ ἂν ὁ Θεόφιλος ἐπηρέασε τοὺς μεταγενεστέρους τοῦ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφεῖς. Ἄν καὶ δὲν ἔχουμε ἐπαρκῆ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα θὰ μᾶς ἐπέτρεπαν νὰ ὑποστηρίξουμε μίαν ἄμεση ἐπίδραση τοῦ Θεοφίλου σὲ μεταγενεστέρους χριστιανοὺς συγγραφεῖς οἱ ὁποῖοι ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ ζήτημα τῆς θεολογικῆς γνωσιολογίας, ἐντούτοις οἱ μετέπειτα σχετικὲς ἀπόψεις ἀποτελοῦν ἀποχρώσεις ἐνδείξεις, ἐπαρκεῖς γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὴν ἀποδοχὴ τοῦ προαναφερθέντος ἰσχυρισμοῦ.

Πολυάριθμοι εἶναι οἱ Πατέρες οἱ ὁποῖοι ἀναπτύσσουν ἀπόψεις ποὺ θυμίζουν τὴ σχετικὴ διδασκαλία τοῦ Θεοφίλου γιὰ τὴ θεολογικὴ γνωσιολογία. Συγκεκριμένα, πρόκειται γιὰ τὴ διττὴ καταφατικὴ καὶ ἀποφατικὴ θεολογία τῶν Ἑλλήνων Πατέρων, ἡ ὁποία ξεκινᾷ μὲ τὸν Θεόφιλο Ἀντιοχείας καὶ ἀναπτύσσεται ἀνὰ τοὺς αἰῶνες. Πράγματι, σχετικὲς ἀναφορὲς βρίσκουμε στὸν Κλήμη Ἀλεξανδρέα, τὸν Μακάριο τὸν Αἰγύπτιο, τοὺς Καππαδόκες Πατέρες, τὸν Ἰωάννη Χρυσόστομο, τὸν Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη, τὸν Μάξιμο Ὁμολογητὴ, τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό, τὸν Συμεὼν τὸν Νέο Θεολόγο, τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ, κ.ἄ.³⁸. Οἱ προαναφερόμενοι Πατέρες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς ὅποιες ἐπιμέρους

38. Ἐνδεικτικὰ καὶ ἐπιλεκτικὰ παραθέτουμε τὰ ἀκόλουθα: Κλήμης Ἀλεξανδρέας, *Στρωματεῖς*, Ε΄, 11, PG 9, 104 Β· Ε΄, 12, PG 9, 117 Α. Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος, *Ὁμιλία Γ΄-ΙΑ΄*, PG 34, 480 Β-D. Μ. Βασίλειος, *Ἀναρρεπτικὸς τοῦ ἀπολογητικοῦ του δυσσεβοῦς Εὐνομίου*, Α΄, ΙΕ΄, PG 29, 548 Α. Μ. Βασίλειος, *Ἐπιστολή*, 235, PG 32, 869 Α-Β. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, *Λόγος ΜΕ΄*, PG 36, 626 Α. Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, *Περὶ θεῶν ὀνομάτων*, Α΄, Α΄ καὶ Α΄, ΣΤ΄, PG 3, 588 Β καὶ 596 Α. Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς, *Κεφάλαια περὶ ἀγάπης ἑκατοντὰς πρώτη*, Ζ΄, PG 90, 981 Β-D. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, Α, 4, PG 94, 800 Α. Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, *Κατήχηση*, 24, SCh 113, 38. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, *Ἐπερ τῶν ἱερῶν ἡσυχασζόντων*, 1, 3, 42, στὸ Παν. Κ. Χρήστου, *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα*, τ. Α΄ (Θεσσαλονίκη: χ.ε., 1962), 454. Βλ. ἐπίσης Ἄν. Γ. Μαῤῥᾶς, «Ἀποφατικὴ καὶ Καταφατικὴ Θεολογία στους Πατέρες», στὸ Μαῤῥᾶς Ἀναστάσιος, κ.ἄ., *Ἡ Ὁρθοδοξία ὡς κληρονομία*, τ. Γ΄. *Θεολογία καὶ Φιλοσοφία στὴν ἐποχὴ τῶν Πατέρων* (Πάτρα: ΕΑΠ, 2008), 312-332.

διαφοροποιήσεις τους, φαίνεται ότι σε γενικές γραμμές ακολουθούν τη θεολογική γραμμή του Θεοφίλου Ἀντιοχείας, γεγονός που τεκμηριώνει τη βεβαιότητά μας για την ἄμεση και ἔμμεση ἐπιρροή του στους μεταγενεστέρους του Πατέρες και λοιπούς χριστιανούς συγγραφείς. Ἐπομένως, κατὰ τὸν 14^ο αἰῶνα ἡ ἀναμέτρηση τῶν ἡσυχαστῶν και ἀντιησυχαστῶν ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ προβληθεῖ και νὰ ἀναπτυχθεῖ ἡ ἤδη ὑπάρχουσα διπλὴ θεολογικὴ μεθοδολογία τῶν Πατέρων, εἰσηγητῆς τῆς ὁποίας ἦταν ὁ Θεόφιλος Ἀντιοχείας³⁹.

Ἐχοντας ἀπαντήσῃ στα δύο πρῶτα ἐρωτήματα πὸν θέσαμε στὴν Εἰσαγωγὴ, μποροῦμε νὰ ἀπαντήσουμε στὸ τρίτο και τελευταῖο ἐρώτημά μας, σχετικὰ μὲ τὴ χρησιμότητα τῆς διδασκαλίας τοῦ Θεοφίλου στὸν σύγχρονο κόσμο. Θεωροῦμε ὅτι ἡ θεολογικὴ σκέψη τοῦ Θεοφίλου Ἀντιοχείας μπορεῖ νὰ προσφέρει στὴν προσπάθεια τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου νὰ γνωρίσει τὸν Θεό. Κατὰ τὴν ἀποψὴ μας ἡ διαχρονικότητα τῶν περὶ γνώσης Θεοῦ ἐρωτημάτων καθιστοῦν τὴ σχετικὴ διδασκαλία τοῦ Θεοφίλου ἐξίσου διαχρονικὴ και κατὰ συνέπεια ἐπικαιρὴ. Πράγματι, σὲ αὐτὴ τὴ ζωὴ εἶναι ἐφικτὴ ἡ δυνατότητα ἀποδοχῆς και γνώσης τῆς ὑπαρξης τοῦ Θεοῦ μέσα ἀπὸ τις ἐνεργειές Του. Στὴν μέλλουσα ζωὴ ἡ δυνατότητα γνώσης τοῦ Θεοῦ διευρύνεται, καθὼς ἡ νοητὴ ψυχὴ θὰ μπορεῖ νὰ θεᾶται τὸν νοητὸ Θεό. Βέβαια, αὐτὸ θὰ συμβεῖ ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι ὁ ἄνθρωπος θὰ ἔχει προετοιμάσει κατάλληλα τὸν ἑαυτὸ του. Ἐν ὀλίγοις, ἡ ἠθικὴ ζωὴ εἶναι αὐτὴ πὸν προετοιμάζει τὸν πιστὸ νὰ ἀξιωθεῖ μία εὐρεία γνώση Θεοῦ μετὰ ἀπὸ τὴ Δευτέρα Παρουσία.

Μεθοδολογικὰ ὁ Θεόφιλος κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιχειρηματολογίας του συνδυάζει τὴ λογικὴ ἀνάπτυξη μὲ τὰ ρητορικὰ σχήματα και τὴ χρῆση ἀλληγορικῶν παραδειγμάτων. Τὰ προαναφερθέντα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς φυσικῆς ἀποκάλυψης τοῦ Θεοῦ, ὅπως ἐπίσης και μὲ τὴ χρῆση και ἐρμηνεία τῶν θεονυμιῶν, τεκμηριώνουν τὸν βασικὸ πυρῆνα τῆς θεολογικῆς σκέψης τοῦ Θεοφίλου, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ γνωρίσει και περιγράψει τις θεῖες ἐνεργειες ἀλλὰ ὄχι τὴ θεία οὐσία.

39. Περὶ τῆς διπλῆς θεολογικῆς μεθοδολογίας τῶν Πατέρων τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, βλ. Νικ. Α. Μαρσούκας, *Δογματικὴ και Συμβολικὴ Θεολογία*, τ. Α', *Εἰσαγωγή στὴ θεολογικὴ γνωσιολογία*, Φιλοσοφικὴ και Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 2 (Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 1985), 137 κ.έ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΓΟΥΡΙΔΗΣ ΣΑΒΒΑΣ Χ., *Ὁ Χριστιανισμὸς ἔναντι Ἰουδαϊσμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸ Β' αἰ. μ.Χ.: Ἀποστολικοὶ Πατέρες, Ἀπολογητές*. Ἀθήνα: Ἑλληνικά Γράμματα, 1997.
- ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΕΓΑΣ, *Ἀνατρεπτικὸς τοῦ ἀπολογητικοῦ τοῦ δυσσεβοῦς Εὐνομίου, Α'*. PG 29, 497-572.
- ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΕΓΑΣ, *Ἐπιστολή*, 235. PG 32, 868-872.
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Λόγος, ΜΕ'*. PG 36, 624-664.
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΠΑΛΑΜΑΣ, Στὸ Χρήστου Παναγιώτης Κ., *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα*, τ. Α'. Θεσσαλονίκη: χ.ε., 1962, 313-694.
- Διδαχὴ τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων*, LCL 24, 308-332.
- ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Ο ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΣ, *Περὶ θεῶν ὀνομάτων*. PG 3, 585-996.
- Ἐπιστολή Βαρνάβα*. LCL 24, 340-408.
- Ἐρμᾶς. Ποιμὴν*. LCL 25, 6-304.
- ΕΥΣΕΒΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ. *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*. PG 20, 301-404.
- ΖΑΧΑΡΙΟΥ, ΑΝΔΡΕΑΣ, *Θεόφιλος ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας*. MOXE 8 (2013): 277-278.
- ΗΡΟΔΟΤΟΣ, *Μοῦσαι Ἱστοριῶν δευτέρα ἐπιγραφόμενη Εὐτέρπη*. Hude, Carolus (ἔκδ.). *Herodoti historiae*, τ. 1, 3^η ἔκδ. Oxford: Typographeo Clarendoniano, 1927.
- ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, *Πρὸς Αὐτόλκων*. PG 6, 1024-1168.
- ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*. PG 94, 789-1228.
- ΚΛΗΜΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΑΣ, *Στρωματεῖς*. PG 8, 685-1381 καὶ PG 9, 9-601.
- ΜΑΚΑΡΙΟΣ Ο ΑΙΓΥΠΤΙΟΣ, *Ὀμιλία πνευματικά*. PG 34, 449-822.
- ΜΑΞΙΜΟΣ Ο ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ, *Κεφάλαια περὶ ἀγάπης ἑκατοντὰς πρώτη*. PG 90, 960-1080.
- ΜΑΡΑΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ, *Οἱ ἀτόμεις τῶν Ἑλλήνων Ἀπολογητῶν καὶ τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας γιὰ τὴν τέχνη*. Θεσσαλονίκη: Ἄντ. Σταμούλης, 2006.
- ΜΑΡΑΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ, «Ἀποφατικὴ καὶ Καταφατικὴ Θεολογία στοὺς Πατέρες». Στὸ Μαργᾶ Ἀναστάσιος, κ.ἄ. *Ἡ Ὀρθοδοξία ὡς κληρονομία, τ. Γ'*. Θεολογία καὶ Φιλοσοφία στὴν ἐποχὴ τῶν Πατέρων. Πάτρα: ΕΑΠ, 2008, 303-348.
- ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ ΝΙΚΟΣ Α., *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία, τ. Α'*. Εἰσαγωγή στὴ θεολογικὴ γνωσιολογία. Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη, ἄρ. 2. Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 1985.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ Γ., *Πατρολογία, τ. Α'*. Εἰσαγωγή, Β' καὶ Γ' αἰῶνας. 2^η ἔκδ. Ἀθήνα: χ.ε., 1994.
- ΠΟΥΛΚΑΡΙΟΣ ΣΜΥΡΝΗΣ, *Πρὸς Φιλιπησίους ἐπιστολή*. LCL 24, 282-300.
- ΣΥΜΕΩΝ Ο ΝΕΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Κατήχηση*, 24. Sch 113, 34-48.
- ΤΖΙΡΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ε., *Ἀπολογητές: Συμβολὴ στὴ σχέση τῶν Ἀπολογητῶν μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία*. Ἀθήνα: Ἄρμος, 2003.
- ΧΡΗΣΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ., *Πατρολογία, τ. Β'*. Γραμματεία τῆς περιόδου τῶν διωγμῶν. Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1978, 586-599.
- ΧΡΗΣΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ., «Θεόφιλος, ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας». *ΘΗΕ* 6 (1965): 393-396.
- EUSEBIUS HIERONYMUS, *De viris illustribus*, PL 23, 631-760.

- GUILLET JACQUES, «Θεός», μετάφρ. Χαρ. Σωτηρόπουλος. Στὸ *Λεξικὸ Βιβλικῆς Θεολογίας*. Ἀθήνα: Ἄρτος ζωῆς, 1980, 481-489.
- LIDDELL HENRY GEORGE καὶ ROBERT SCOTT. *A Greek-English lexicon*. Ἐπαύξ. ἔκδ. Oxford: Clarendon Press, 1996.
- MCQUEEN GRANT ROBERT, *Greek Apologists of the second century*. Philadelphia: Westminster Press, c1988.
- QUASTEN JOHANNES, *Patrology*, τ. 1. *The beginnings of Patristic Literature*. Westminster, Mar.: Christian Classics, 1986.
- TIMOTHY HAMILTON BAIRD, *The early Christian apologists and Greek philosophy: Exemplified by Irenaeus, Tertullian and Clement of Alexandria*. Assen: Van Gorcum, 1973.